

Є. В. РОМІНСЬКИЙ

Євген Вікторович Ромінський, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ І МІЖКНЯЗІВСЬКИХ ДОГОВОРІВ (X–XIV СТ.)

Однією з обов'язкових рис сучасного наукового дослідження вірогідно будь-якої проблеми, щонайменше в гуманітарних науках, є вивчення наукового доробку попередників. У певних, далеко не поодиноких, випадках такий доробок є доволі значним і охоплює десятки і сотні праць. Наслідком цього буває домінування однієї чи кількох історіографічних парадигм, які самі собою задають новим дослідникам вектор роботи. Двом таким парадигмам і присвячена ця робота.

Проблема співвідношення міжкнязівських та міжнародних договорів у добу Київської Русі, а інакше кажучи в княжу добу давньої Русі, є вельми дискусійною. В історичній, а за нею і в історико-правовій науці, щонайменше з середини XIX ст. міжкнязівські договори розглядаються як специфічний феномен, особливе явище внутрішньої історії давньоруської державності. У свою чергу, в галузі міжнародного права доволі поширеною є традиція розглядати міжкнязівські договори як особливу і унікальну рису міжнародної дипломатії Київської Русі. У даній роботі ми спробуємо розглянути витоки цих двох історіографічних традицій і через аналіз наявного історичного матеріалу визначити співвідношення між міжкнязівськими та міжнародними договорами княжої доби давньої Русі.

Перша комплексна спроба дослідження міжкнязівських договорів була здійснена в середині XIX ст. видатним істориком права Б. М. Чичерінім¹. Слід однак зазначити, що науковець спирався переважно на оригінали договорів XIV–XV ст., однак висновки робив до всієї доби давньої Русі, спираючись на домінуючий в той час в історичній науці принцип прогресивності розвитку суспільства. Саме Чичерін у спеціальному, а не загально-історичному дослідженні заклав 2 умови для подальшого вивчення міжкнязівських договорів: вони досліджувалися як джерела для вивчення державного устрою Русі і, відповідно, розглядалися як частина внутрішньодержавного правового масиву.

Подальшого розвитку проблематика міжкнязівських договорів отримала в працях іншого видатного російського історика права В. І. Сергеевича. Порівняно з роботою Бориса Миколайовича, Василь Іванович значно розширив базу дослідження за рахунок літописного матеріалу. Досліджуючи договірні відносини фактично в тому ж напрямі, що й попередник, він стає автором так званої договірної концепції, згідно з якою міжкнязівські договори визнавалися однією з найважливіших підстав набуття князем столу². Праці В. І. Сергеевича, поза сумнівами, посідають видатне місце серед досліджень міжкнязівських договорів, але, як видається, їм були притаманні й певні концептуальні недоліки. Найсуттєвіший з них полягав у тому, що вчений без жодних застережень і диференціацій розглядав весь масив таких договорів, з XI по XVI ст.

Нарешті слід згадати дуже перспективного і непересічного, але рано пішовшого з життя російського історика права М. М. Дебольського³, чиє дослідження мало величезне значення для розвитку проблематики міжкнязівських договорів. Його розвідка цікава двома особливостями. По-перше, в центрі уваги були виключно правові аспекти договорів, в той час, як зазвичай, і це відмічено вище, вони розглядалися суто в контексті форми та розвитку державної влади. По-друге, що впливає з попереднього, міжкнязівські договори розглядаються в контексті князівських договорів загалом. І дійсно, практика звернення до дипломатії близьких за змістом актів стає типовою рисою досліджень давньоруських правових пам'яток в розвідках XX ст.⁴

Серед сучасних дослідників, що приділили значну увагу міжкнязівським договорам, слід назвати В. А. Кучкіна⁵. Утім, якщо в XIX ст. негативною рисою дослідження договорів, як було відмічено вище, було беззаперечне охоплення в одній проблемі актів від X–XI до XVI ст., то сучасним дослідженням притаманне протилежне явище, коли ті чи інші договори вивчаються або самі по собі, або в межах незначного періоду, в повному відриві від інших, що не дає можливості вивести загальні принципи, притаманні таким актам.

У свою чергу, в історії міжнародного права проблема міжкнязівських договорів отримала цілковито інший виклад. У роботах XIX ст., як вітчизняних (Каченовський, Мартенс, Таубе), так і іноземних (Гоетц) проблема міжкнязівських договорів не знайшла відображення взагалі. Це однак пов'язане скоріше з загальним скептичним ставленням до участі Русі в міжнародному співжитті. За таких умов про якісь явища міжнародного співжиття в праві Русі марно було й говорити.

У радянській науці міжнародного права з самого початку дослідження історії міжнародних відносин за участю давньої Русі склалася концепція про роль міжкнязівських договорів як особливого виду договорів міжнародних. Однією з провідних робіт цієї доби слід назвати дослідження Ф. І. Кожевнікова «Русское государство и международное право»⁶. Хоча і слід підкреслити, що ця позиція, на жаль, не знайшла належної аргументації⁷.

У подальшому такий підхід не втрачає своєї популярності. Так, відомий український дослідник міжнародного права О. О. Мерещко присвятив міжкнязівським договорам підрозділ у своїй монографії щодо міжнародних договорів⁸. На його думку, Київська Русь «являла собою сукупність незалежних волостей, фактично суверенних держав, пов'язаних між собою князівськими договорами»⁹.

Фактично віднесення міжкнязівських договорів до числа міжнародних чи особливої категорії внутрішньодержавних актів зумовлювалося як об'єктом дослідження, так і світоглядною парадигмою автора щодо державного устрою Русі. Навіть в роботі Дебольського виклад починається з огляду «родової», «договірної» тощо теорій влади на Русі. Однак цілковито актуальним лишається питання про те, чи дійсно міжкнязівські договори можна розглядати як частину міжнародних, чи наявні між ними не спорадичні випадкові моменти, а чітко окреслені спільні риси.

На думку автора цієї статті, основними причинами, що зумовили появу такого правового явища, як міжкнязівські договори, були слабкість державного апарату управління та доволі складна і заплутана система зайняття княжих столів. Перша з причин не є унікальною, а властива багатьом середньовічним державам, особливо достатньо великим за своїми розмірами. Доцільно згадати Священну Римську імперію германської нації, де обсяги та міць вищої влади залежали не стільки від державного апарату, який був дуже слабким, скільки від особи імператора чи короля, що врешті-решт вилилося у прийняття «Золотої булли», яка бодай частково змогла облаштувати внутрішній устрій імперії.

Друга причина є типовою майже виключно для давньоруської державності. Вчені й досі сперечаються щодо того, яка ж система спадкування княжих столів існувала на Русі, та чи існувала вона взагалі. Значна кількість концепцій, від теорій колективного сюзеренітету та «родової» («листяної») системи спадкування до принципу посідання столів за «правом сильного», вимагає окремого дослідження і не дає змоги розглянути їх в обмеженому обсязі нашої статті. Констатуємо лише те, що більшість науковців визнають виключну складність та безсистемність у питанні зайняття княжих столів¹⁰.

Аналіз текстів основних літописних зводів та тих нечисленних договорів, що дійшли до нас, дає підстави для висновку про існування наступних видів міжкнязівських договорів: 1) договори, норми яких мали загальноруське (або загальне для відповідного князівства) значення, встановлюючи загальнообов'язкові правила (поширена тогочасна назва – «на устроєньє миру»); 2) договори, якими закріплювалися умови князівського співправління; 3) договори між «старшими» та «молодшими» князями, які обумовлювали обсяги влади сторін; 4) договори про зайняття чи спадкування столів (в т.ч. про забезпечення спадкових прав нащадків князів); 5) мирні договори; 6) договори про військову допомогу та політичні союзи.

На перший погляд, цього переліку вже достатньо, щоб стверджувати про самостійну роль міжкнязівських договорів та неможливість пов'язувати їх з міжнародними. Адже, ані загальноруські договори, ані договори щодо визначення меж княжого правління чи співправління, а рівно і питання спадкування столів не можуть містити в собі міжнародного, а точніше міждержавного елементу.

Однак джерела дають нам більш складну картину. Один з її елементів – це проблема васальних відносин. Загалом васальні договори традиційно розглядаються в міжнародному праві як різновид договорів союзницьких, тим не менше, фактично ситуація могла бути значно складнішою.

Звернувшись до тих самих джерел, отримуємо такий перелік відомих на Русі міжнародних договорів: 1) торгові договори, які містили в собі також питання правового статусу іноземців; 2) підтверджувальні договори («по старой пошліне»); 3) мирні договори; 4) союзні договори, в т.ч. васальні та про забезпечення спадкових прав нащадків сторін договору; 5) договори про військову допомогу.

Ми цілком слушні того, що цей поділ, як і попередній, є дещо умовним. По-перше, згадки договорів вкрай рідко розкривають нам їх зміст, тож віднесення договорів до певної групи є достатньо умовним, та, по-друге, самі договори могли містити вкрай різносторонні положення. Так, договір 1235 р. Данила Романовича галицького з Михайлом Всеволодовичем чернігівським був мирною угодою, але передбачав також поділ уділів у галицьких землях та визначав обсяги влади князів у межах землі¹¹.

Тим не менш, навіть в такому, доволі умовному вигляді видно, що значна кількість груп договорів збігаються між собою. Наведемо декілька прикладів.

Доволі цікавою рисою давньоруських міжкнязівських договорів були договори про забезпечення прав дітей князя на випадок його передчасної смерті. Так, такий договір був укладений між Андрієм Володимировичем Хоробрим та Юрієм Володимировичем Довгоруком щодо забезпечення прав дітей Андрія на волинське місто Володимир і всю волость¹². Однак такі договори укладалися і між давньоруськими князями та правителями інших країн. Так, між Романом Мстиславичем та угорським королем Андрашем у 1204–1205 рр. був укладений договір про патронат над дітьми у разі смерті одного з правителів¹³. Власне пізніше цей договір ліг в основу Сяноцької угоди, яка встановлювала васальні відносини молодих Романовичів з угорським королем¹⁴.

Вірогідно немає потреби окремо зупинятися на мирних та союзницьких договорах – відомі звістки не дають можливості розділяти такі договори на міжнародні та міжкнязівські, оскільки в дуже багатьох випадках учасниками тих чи інших військових дій були дуже багатосторонні союзи, де разом могли виступати і русь, і поляки/угорці, і литовці/ятвяги, і половці тощо. Втім, слід окремо зупинитися на договорі між Данилом Романовичем, Земовітом I Мазовецьким та тевтонським орденом щодо завойованих ними ятвязьких земель¹⁵. Договір маловідомий в літературі, однак в літописних текстах він знаходить підтвердження, оскільки міститься вказівка на підпорядкування Данилу Романовичу якихось ятвягів¹⁶. Щодо питання, яке розглядається тут, він цікавий не тільки як рідкісний приклад аутентичного союзного військового договору,

але й тим, що визначає порядок управління в завойованих землях і до певної межі зближається з давньоруськими міжкнязівськими договорами щодо порядку співправління.

Розглядаючи зміст договорів, якими стверджувалася влада «старшого» князя над «молодшими», звернемо увагу на договір, укладений 1160 року між Святославом Ольжичем та його племінником Святославом Володимировичем: «И на том целова хрестъ Володимиричъ к Святославу яко имети ему его в отца место и в всей воли его ему ходити»¹⁷. Треба відзначити, що він був укладений між князями однієї княжої родової гілки, що має принципове значення, оскільки більшість договорів цього типу уклалися не на загальноруському рівні, а саме в межах окремих князівств. Наведемо ще один приклад з року 1164: «и посла Олег с хрестом Ивана Радьслалича и целова хрестъ Святославъ къ Олгови яко ему правити и не оуправи. Рекл бо бяше Всеволодичъ хрест целуя, а брата ти наделю Игоря и Всеволода и на том оуправи»¹⁸. Як видно з цього фрагмента, князі облаштовують, за якими умовами Святослав Всеволодович стає князем чернігівським. На жаль, як це часто має місце, літопис доніс до нас переважно політичні умови договорів і залишив поза увагою їх нормативні положення.

У міжнародних договорах теж маємо декілька відповідників. Перш за все, це договір 1262–1263 рр. між Романовичами та Болеславом польським, яким «положиша ряды межи собою оу землю Роускою и Лядскоу»¹⁹. Далі, договір 1254 р. між угорським королем Белою та Данилом Романовичем і Романом Даниловичем щодо посідання останнім австрійського столу. Що цікаво, договір містив дуже розлогі положення щодо майбутнього правління Романа, однак літопис їх не наводить, посилаючись саме на обсяг договору: «и створить оубеть. Стоже за множество весь не списахомъ»²⁰, тобто не можемо навести повністю через великий його обсяг. Нарешті, це васальні договори між Конрадом Земовитовичем та Володимиром Васильковичем і Мстиславом Даниловичем. Ось як про зміст цих договорів говорить літопис устами самого Конрада: «господине братъ мои. Ты же ми былъ во оутца место. Како мя еси держаль подъ своею роукою своею милостью. Тобою есмь господине княжилъ и города своя держаль и брати свои отъялься есмь и грозень былъ»²¹. Таким чином, щонайменше частина васальних міжнародних договорів передбачала врегулювання тих самих чи подібних відносин, що й договори між «старшими» та «молодшими» князями щодо владних повноважень.

Вищенаведених прикладів в цілому достатньо, щоб відзначити близькість об'єктів регулювання обох видів договорів. Однак відразу помітні й чіткі особливості: між давньоруськими князівствами не існувало торгових договорів чи договорів про статус підданих. Тут ми маємо сказати, що твердження Ю. Я. Баскіна та Д. І. Фельдмана²² про поширеність договорів про вільну торгівлю між князівствами Київської Русі не знаходить підтвердження в джерелах. Торгівля в межах усєї Руської землі в найширшому розумінні була відкритою й переривалася лише війнами. Це виходило з самої природи усвідомлення усєї Русі як єдиної країни, єдиного простору. З цього випливає й інша характерна риса – на сьогодні невідомі міжнародні договори, які б містили положення щодо врегулювання загальноруських чи регіональних проблем державного устрою. Джерела дозволяють стверджувати, що ця роль цілковито належала міжкнязівським договорам «на строєньє миру». Іноземні правителі не розглядалися як частина Русі, адже правили не в Русі.

Підбиваючи підсумки, маємо зазначити, що цілковито слушно свого часу підмітив М. М. Дебольський – принципової різниці між міжнародними та міжкнязівськими договорами не було. Щонайменше немає підстав вважати, що таку різницю помічали самі князі та їх піддані. Однак це не значить, що міжкнязівські договори являли собою окремих різновид міжнародних договорів. Правильніше говорити, про те, що з великого загалу княжих (за визначенням М. М. Дебольського) або зовнішньополітичних (за визначенням В. А. Кучкіна) договорів слід виділяти дві достатньо самостійні групи договорів: міжнародні торгові та підтверджувальні договори і загальноруські та земські (регіональні) договори «на устроєньє миру». Інші ж договори зазвичай не мають якихось інших рис, окрім сторін, між якими вони укладені, для їх поділу на міжкнязівські та міжнародні.

¹ Чичерин Б. Н. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей / Б. Н. Чичерин // Чичерин Б. Н. Опыт по истории русского права. – М., 1858. – С. 232–375.

² Сергеевич В. И. Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей / В. И. Сергеевич. – М., 1867. – 413 с.; Сергеевич В. И. Русские юридические древности / В. И. Сергеевич. – Т. 1–3. – СПб., 1890–1903; – 2-е изд., с переменаами и доп. – 1900–1911; – 3-е изд., с переменаами и доп. (під назвою «Древности русского права»). – 1908–1911.

³ Дебольский Н. Н. Древнерусские междукняжеские отношения по договорам / Н. Н. Дебольский // Историческое обозрение. – № 4. – 1892. – С. 32–70.

⁴ Див. наприклад Каштанов С. М. Русские княжеские акты (до 1380 г.) / С. М. Каштанов // Археографический ежегодник за 1974 год. – М.: Наука, 1975. – С. 94–116.

⁵ Кучкин В. А. Договорные грамоты московских князей XIV века: внешнеполитические договоры / В. А. Кучкин. – М.: Древлехранилище, 2003. – 368 с.

⁶ Кожевников Ф. И. Русское государство и международное право. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 336 с.

⁷ Там само. – С. 170–174.

⁸ Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: Монографія. – К.: Таксон, 2002. – 344 с.

⁹ Там само. – С. 29.

¹⁰ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 172–177; Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження / Л. В. Войтович. – Л., 2000. – С. 371–377.

* Тут і далі літописний текст подається в авторському викладі.

¹¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стлб. 776.

¹² Там само. – Стлб. 486–488.

¹³ Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. / О. Б. Головка. – К.: Стилос, 2001. – С. 186; ; Котляр М. Дипломатія галицьких і волинських князів XII–XIII ст. / М. Котляр // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 5–7.

¹⁴ Волощук М. Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, постановка проблеми / М. Волощук // Український історичний збірник 2008. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 18–19.

¹⁵ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы на и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. – М.: Изд. «Индрик», 2002. – С. 364–368.

¹⁶ ПСРЛ. – Стлб. 819, 831, 835.

¹⁷ Там само. – Стлб. 509.

¹⁸ Там само. – Стлб. 523–524.

¹⁹ Там само. – Стлб. 858.

²⁰ Там само. – Стлб. 821.

²¹ Там само. – Стлб. 906.

²² Баскин Ю. А., Фельдман Д. И. История международного права / Ю. А. Баскин, Д. И. Фельдман. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 72.

Резюме

Ромінський Є. В. До проблеми співвідношення міжнародних і міжкнязівських договорів (X–XIV ст.).

Дослідження присвячено проблемі співвідношення таких видів середньовічних давньоруських договорів як міжкнязівські та міжнародні. Дається огляд наукової літератури та аналізується роль історіографії у вивченні проблеми. Через порівняння окремих підвидів таких договорів, розкривається їх сутність та основні риси, притаманні окремим видам договорів або спільні для обох.

Ключові слова: джерело (форма) права, нормативно-правовий договір, міжнародні договори, міжкнязівські договори, Київська Русь, середньовічне право, середньовічне міжнародне право.

Резюме

Роминский Е. В. К проблеме соотношения международных и междукняжеских договоров (X–XIV ст.).

Исследование посвящено проблеме соотношения таких видов средневековых древнерусских договоров как междукняжеские и международные. Дается обзор научной литературы и анализируется роль историографии в исследовании проблемы. Путем сравнения отдельных подвидов таких договоров, раскрывается их сущность и основные черты, соответствующие отдельным видам договоров или общие для обоих.

Ключевые слова: источник (форма) права, нормативно-правовой договор, международные договоры, междукняжеские договоры, Киевская Русь, средневековое право, средневековое международное право.

Summary

Rominskiy Y. On the problem of correlation between international and princely treaties (X–XIV century).

The study is dedicated to the problem of correlation between such kinds of medieval Old-Russian treaties as princely and international treaties. A review of scientific literature is given, and the role of historiography in the study of the problem is analyzed. Through comparison of separate subtypes of such treaties their essence is revealed, as well as main features characteristic for certain kinds of treaties or common for both of them.

Key words: sources of law, law-making treaty, international treaties, princely treaties, Kievan Rus, medieval law, medieval international law.

УДК 321 (091); 340 (091); 342 (092)

Л. В. ХУДОЯР

Леся Вікторівна Худояр, провідний інженер Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

З ІСТОРІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ: НА МАТЕРІАЛАХ АРХІВУ КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Дослідження історії становлення і розвитку адміністративного процесу в контексті вітчизняної правової традиції сприятиме оформленню сучасних концептуальних положень теорії адміністративного процесу, що має сприяти оформленню його як самостійної галузі права.

Метою дослідження є становлення адміністративного процесу в козацькі часи в Україні, його структурні компоненти та характерні особливості. Для досягнення мети дослідження слід вирішити наступні зав-